

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

 AHMET KÜTÜK*

 10.53718/gttad.973521

ÖZ

Tarihte bozkır karakterli halkların gelenek ve yaşam biçimleri diğer topluluklara kıyasla değişime daha dirençli bir yapı arz etmiştir. Bu halklar, yaşam tarzları, kültürleri ve geleneklerini töre/yasa adı altında bir sözlü anayasa gibi uzun süre muhafaza etmişlerdir. Bu yaşam tarzından beslenen Türk/Moğol uluslarında evlenme pratikleri de aynı şekilde uzun süre yaşatılmıştır. Bu çerçevede, sıra dışı bir uygulama olarak levirat evlilikler katı gelenekçi bir anlayışla sürdürülmüş, fetihçi bir anlayışa sahip olan bu uluslar eliyle farklı coğrafyalara taşınmıştır. Hem devlet hem halk nezdinde gerçekleşen bu tür evlilikler, ölen erkeğin ardından onun yakın akrabalarından birinin (kardeş, evlat, yeğen vs.) dul kalan eşle evlenmesi esasına dayanmaktadır. Bozkır halkları arasında yaygın olarak görülmekle birlikte levirat tipi evlilikler, sadece bu toplumlara özgü bir gelenek olmayıp antik dönemden itibaren muhtelif halklar arasında farklı uygulama şekilleriyle var olmuştur. Mesela İsraili halklarda leviratus Tevrat'ta geçen bir ifadeye istinaden açık bir kural haline getirilmiş, Hititlerde ise anayasaya doğrudan bir madde olarak eklenmiştir. Bu şekilde değişik dönemlerde ve farklı coğrafyalarda uygulanmış olsa da leviratusun yaşatılma sebebinin genel olarak aynı mantığa dayandırıldığı söylenebilir. Gerçekten uygulama mantığı açısından değerlendirildiğinde bu tip evliliklerin, ailenin ve mirasın bölünmemesi, dul kalan kadının ve yetim kalan çocukların sahihsizlik ve çaresizlik duygusunu yaşamamaları gibi duygusal durumlar dışında özellikle devlet bazında uygulananların siyaseten güç devşirme, meşruiyet kazanma gibi amaçlara matuf gerçekleştirildiği görülmektedir.

Muhtelif ana kaynakların verdiği bilgiler, İslam öncesi Türk çağında leviratusun bir tür sözlü anayasa şeklinde devlet ve halk nezdinde hassasiyetle yaşatıldığını göstermektedir. Bu çerçevede Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve diğer bazı Türk uluslarında uygulama örneklerine rastlanmaktadır. Ayrıca bazı Türk destanlarında bu geleneğe vurgu yapılmış olması, bu tip evliliklerin sadece devlet nezdinde değil halk arasında da yaygın olduğuna işaret etmektedir. Türklerle aynı bozkır kültüründen beslenen Moğollarda levirat evliliklerin nispeten daha katı gelenekçi bir anlayışla sürdürüldüğü söylenebilir. Dahası, bu uygulama Cengiz Han Yasası'na bir madde olarak eklenmek suretiyle bir nevi kanun haline getirilmiş ve farklı bölgelere yayılan Moğollar tarafından uzun yıllar yaşatılmıştır. Türk/Moğol uluslarının fetihçi/göçebe yapısı sayesinde farklı coğrafyalara taşınmış olan bu gelenek, zaman ve mekânın getirdiği farklılıklarla birtakım değişim ve dönüşümlere maruz kalmış ise de geç dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde dahi Anadolu'nun muhtelif yörelerinde seyrek olarak yaşatılan geleneğin 11. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan yoğun Türk göçleriyle bu coğrafyaya taşındığı tahmin edilebilir. Bu çalışmada farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Türk/Moğol ulusları arasındaki levirat evlilik örnekleri anlatılacak, bu örnekler üzerinden geleneğin mantığı ve temel esasları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Leviratus, Evlilik, Türkler, Moğollar, Selçuklular, İlhanlılar.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: ahmetkutuk63@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0092-5447

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

LEVIRATE MARRIAGES AND PRACTICES IN TURKISH/MONGOLIC STATES AND SOCIAL TRADITION

ABSTRACT

Traditions and life-styles among the moorland peoples have been more resistant to change compared to other communities in history. These peoples have preserved their life-styles, cultures and traditions as a verbal constitution for a long time. Marriage practices in the Turkish/Mongolian nations fed by this tradition were also kept alive long period of time. In this context as an extraordinary marriage practice, levirate marriages were also maintained with a strict traditionalist understanding. As an extraordinary practice, levirate marriages were also continued with a strictly traditional approach and moved to different geographies by these nations, which have a conquering mentality. These marriages, which are realized among both by the state and the peoples, are based on the marriage of one of his close relatives (brother, son, niece etc.) with the widowed women after the deceased man. Although it is common among moorland peoples, levirate marriages are not only a tradition specific to them, but have existed with different forms of practice among various peoples since ancient times. For example, leviratus was made a clear rule with an expression in the Torah among the Israelites. In the Hittites, it was added to the constitution as a direct article. Although it has been applied in this way in different periods and in different geographies, it can be said that leviratus is generally based on the same logic. In fact when evaluated in terms of logic, it can be said that such marriages are carried out for purposes such as gaining political power and gaining legitimacy, apart from emotional situations such as not splitting the family and inheritance, not experiencing the feeling of ownership and helplessness of widowed women and orphaned children.

The information given by various main sources shows that the leviratus was kept alive by the state and the public sensitively as a kind of oral constitution in the pre-Islamic Turkish era. In this context, there are examples of practice in Huns, Gokturks, Uyghurs and some other Turkish nations. In addition, this tradition has been emphasized in some Turkish epics. This shows that this type of marriage is common not only in state practices but also among peoples. It can be said that leviratic marriages were carried out with a relatively more traditional understanding among the Mongols. Moreover, this practice was added as an article to the Genghis Khan Law and became a kind of law and it has been lived for many years by the Mongols, who spread to many different regions. This tradition has been carried to different geographies thanks to the conqueror/nomadic structure of the Turkish/Mongolian nations and has survived until late periods, although it has been exposed to some changes and transformations with the differences brought by space and time. It can be estimated that the tradition, which is rarely kept alive in various regions of Anatolia even today, was carried to this geography with the intense Turkish migrations that started from the middle of the 11th century. In this study, examples of levirate marriage practices between the moorland Turkish/Mongolian nations that ruled in different geographies at different times will be explained and the logic and basic principles of this tradition will be determined through these examples.

Keywords: Levirate, Marriage, Turks, Mongols, Seldjukids, Ilkhanids.

GİRİŞ

Farklı coğrafyalarda, farklı inanç ve yaşam tarzına sahip halklar arasında değişik ritüellerle tatbik edilen evlilikler, bir halkın “kendine özgünlüğüne” işaret eden en önemli göstergelerden biridir. Bozkır kültüründen beslenen Türk/Moğol uluslarında evlilik, yeni bir aile kurma, çoğalma ve nesli devam ettirme gayesi kadar bir arada ve tek vücut olma bağlamlarında hayati bir değer arz etmektedir.¹ Bozkır karakterli devletlerde evlilik, özellikle diplomatik ilişkilerde etkili bir siyasi hamle olarak kullanılmıştır. Hun, Göktürk ve Uygur gibi İslam öncesi Türk devletlerinin Çin prensesleriyle evlilik teşebbüsleri hem bir itibar hem de siyaset aracı olarak sıkça gündeme gelmiştir.² Aynı şekilde İslam sonrası dönemde daha ziyade Müslüman hanedan üyeleri arasında çok yaygın olarak siyasi amaçlı izdivaçlar gerçekleşmiştir.³ Bunun dışında tahta oturan yeni hükümdarların

¹ Türkçede “yeni bir ev kurmak”, “başka bir ev açmak” anlamında ev kelimesinden türetilmiş olan ev/len/mek sözcüğü, bugün kullanılan anlamıyla Kaşgarlı Mahmud’un lügatinde geçmektedir. Müellif şu atasözünde kelimeyi kullanır: “Tünle yorup kündüz sewnür, kiçikte eflenip ulgadhü sewnür” (Gündüz yürüyüp gece sevinir, küçüklüğünde evlenip yaşlandığında sevinir) (Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati’t Türk Tercemesi*, C. III, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 87). Bu atasözü aynı zamanda Türkler arasında erken yaşta evlenmenin önemine vurgu yapmaktadır.

² Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984, s. 59, 61, 94, 100, 124, 267 vd.

³ Bu konuda çok fazla örnek var. Özellikle ilk Türk İslam devletleri olan Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular arasındaki evlilik trafiği oldukça yoğundur. Birkaçını sayacak olursak Sultan Gazneli Mahmud, Karahanlı Han’ın kızıyla evlenmiş, Arslan Yabgu’nun kızı Karahanlı sülalesinden Ali Tegin ile evlenmiş, Çağrı Bey’in bir kızlarından biri Abbasi halifesi ile evlenirken bir diğeri Gazneli Mevdud b. Mesud ile evlendirilmiş, Tuğrul Bey’in kendisi halifenin kızı ile evlenmiş, Alp Arslan daha önce Gazneli Mesud’un nikahı altında bulunan Karahanlı prensesi ile oğlu Melikşah da yine Karahanlı ailesinden Terken Hatun ile evlenmiştir. (Bkz. Bondarî, *Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi*

genellikle ilk icraatı, sabık hükümdarın dul eşiyle evlenip güçleri birleştirmek ve bu vesileyle iktidarını sağlamlaştırmak olmuştur. Bir nevi “asalet evliliği” ya da “siyaseten izdivaç” denebilecek bu uygulamalar, doğu ve batı dünyasında popüler olduğu gibi sonraki dönemlerde Türk-İslam devletleri ve Moğollar arasında yaygın şekilde hayat bulmuştur.⁴

Türk/Moğol ulusları arasında evlilik müessesesi kutsal kabul edilmiş ve belli şartlar altında gerçekleştirilmesine izin verilmiştir. Devletler nezdindeki izdivaçlar gibi halk arasındaki evlilikler de belli kaidelere göre uygulanmıştır. Bunlar arasında en önemlisi evlenilecek kız için ailesine bir başlık (Türkçe Kalım/Kalıng; Moğolaca Suy)⁵ ödenmesiydi. Ayrıca Türkler ve Moğollar arasında sözlü bir anayasa gibi uygulanan bir diğer kural egzogamidir. Buna göre er kişi mutlaka kendi kabilesi dışından biriyle evlenmelidir. Bunun dışında özellikle Moğollarda poligamik evliliklerin yaygın olduğu görülmektedir.⁶ Bozkır devlet ve toplumları arasında töre haline getirilmiş sıra dışı evlilik pratiklerinden biri de leviratustur.⁷ Bu evlilik, öz annesi olmamak koşuluyla ölen babanın dul kalan eşi ya da daha yaygın olarak ölen erkek kardeşin dul eşiyle evlenme usulüne dayanmaktadır.⁸ Bozkır toplumları arasında erken dönemlerden itibaren yaygın olmakla birlikte bu uygulamanın bozkır kavimlerinin icat ettiği bir gelenek olmadığı, onlardan önce farklı coğrafyalarda ve farklı uluslar arasında yaşatıldığı görülmektedir.

Levirat türü evliliklerin erken dönemlerde Yahudiler arasında mevcut olduğu⁹ ve *Yibum* adıyla anıldığı bilinmektedir.¹⁰ Ataerkil ve geniş bir yapılanmaya sahip olan Yahudi aile örgütlenmesi, evlilik türlerinin de temel belirleyicisi olmuş, bu vesileyle İsrail oğulları arasında poligamik ve levirat evlilikler var olmuştur.

çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943, s. 8, 83, not 1; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 81; Ahmet Küçük, *Tuğrul ve Çağrı*, (Saltanat ve Sadakat), Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 222, not 148)

⁴ Gerek doğu gerek batı dünyasında ölen hanedan üyesinin (halife, sultan, imparator, hükümdar vs.) dul kalan eşiyle evlenme bir asalet ve iktidar vesilesi olarak görülmüştür. Bizans İmparatorluğu ve Haçlılar arasında sabık imparatorun dul eşiyle evlenme geleneğinin yaygın olduğu bilinmektedir. (Mesela bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 251, not 82; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 521, C. IX, s. 380-381, C. XI, s. 130; Gregory Ebu'l Farac (Barhabreus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 328; İbn Kesir, *El-Bidaye Ve'n Nihaye*, (Büyük İslam Tarihi), çev. Mehmet Keskin, C. XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 88) Doğu İslam dünyasında da bu gelenek bir itibar ve güç devşirme aracı olarak sıkça kullanılmıştır. Bazı durumlarda hanedan dışı üst düzey memurlar (vezir, atabey, komutan vs.) sultanların dul eşlerini nikahlarına alarak siyasi nüfuz ve meşruiyet elde etmeye çalışmışlardır. Belek b. Behram'ın, I. Kılıç Arslan'ın ölümü sonrası onun eşiyle (Ayşe Hatun) evlenmesi, Atabey İmadüddin Zengi'nin, Abbasi halifesi Müstazî-Biemrillâh'ın dul eşiyle (Zümrüt Hatun) evlenmesi ve Anadolu Selçuklu veziri Şemseddin İsfehani'nin, I. Keyhüsrev'in ölümünden sonra dul kalan eşiyle (Berdukiye Hatun); Muineddin Pevane'nin de II. Gıyasedin'den kalan dul esi (Gürcü Hatun) ile izdivacı, bir aile kurmaktan öte güç ve nüfuz elde etmeye yönelik girişimlerdir. (İbnü'l Esir, XI, s. 58; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014 s. 529-530; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarıcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 20; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 64) 15. yüzyıla ait bir kaynağın müellifi Memlük sultanının annesiyle evlenen atabey Emir Olcay el-Yusufi için şöyle diyor: “Olcay, sultanın anası Hond Bereke ile evlendiği için itibarı kat kat yükseldi. Halbuki daha önce sıradan emir-i mukaddemlerden biriydi” (Bkz. İbni Tagrıberdi, *en-Nücumu'z Zahire*, (Parlayan Yıldızlar), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 233)

⁵ İbn Fazlan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 32; Kaşgarlı, *age*, III, s. 371-372; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, AÜHF Yayınları, Ankara 1967, s. 74.

⁶ Moğollarda çok eşle evlilik konusunda bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 193; Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 40; Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 63; Alinge, *age*, s. 149.

⁷ Latince levirate sözcüğü, “kocanın erkek kardeşi, kayınbirader” anlamına gelir. Bu çerçevede levirat evlilik kavramı, kelime anlamı itibarıyla eşi öldükten sonra dul kalan kadının kayınbiraderiyle evlendirilmesini ifade etse de kavramsal olarak erkek çocuğun ölen babasının -öz annesi olmamak kaydıyla- dul kalan eşiyle evlenmesini, hatta bazı durumlarda babanın, ölen oğlunun eşiyle evlenmesi gibi uygulamaları karşılayan bir terim olarak kullanılmaktadır. Bkz. W. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, (1942), s. 180; Kafesoğlu, *age*, s. 216.

⁸ Bu konu, günümüz yazarları arasında popüler bir araştırma alanı olmuş, İslam öncesi ve sonrası farklı coğrafyalarda yaşamış halk ve devletler arasında levirat uygulamasına dair araştırmalar yapılmıştır. Uygulamanın Hititlerde varlığına dair bkz. Cengiz, Tülin, *Hitit Çağı'nda Anadolu'da Anaerkil İzler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014, s. 172-173; Yahudiler arasındaki uygulamalarına dair bkz. Ali Osman Kurt, “Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar” *Turkish Studies*, C. 11/17, (2016), s. 245-266; Türk destanlarındaki izleri hakkında bkz. Fahrünnisa Bilecik, “Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s. 234-240; İlhanlılarda uygulama örnekleri hakkında bkz. Ercan Gördeğir, “İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XLIII, (2019), s. 1324-1340; Türklerde ve Timur Devleti'nde uygulanışı hakkında bkz. Musa Şamil Yüksel, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”, *Turkish Studies*, C. 5/3, (2010), s. 2027-2058; konunun sözlü bellek ve halk hikayelerindeki yansımaları hakkında bkz. Nerin Köse, “Eski Bir Evlenme Adeti ve Buna Bağlı Olarak Teşekkül Etmis Halk Hikayeleri”, *Eğitim Bilimleri Dergisi*, II/3, (1993), s. 81-87; Kırgızlardaki örnekleri hakkında bkz. Ali Ünal, “Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, (2016), s. 229-259; günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki uygulamaları hakkında bkz. Mazhar Bağlı-Aysan Sever, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, *Aile ve Toplum*, C. 2/9, (2005), s. 9-23.

⁹ Geniş bilgi için Dvora E. Weisberg, *Levirate Marriage and The Family in Ancient Judaism*, University Press of New England, London 2009.

¹⁰ Kurt, *age*, s. 250.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

Dahası, Eski Ahit'teki ifadelerden (Deuteronomie, XXV:5-6)¹¹ kardeşin dul kalan eşiyle evlenme geleneğinin İsraili toplumlarda bir tür zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre koca “çocuksuz ölürse” onun dul kalan eşiyle kardeşi evlenmelidir. Bu izdivaçtan doğacak olan ilk çocuk ölen kardeşin ailesini devam ettirir. Bunu yapmamak ölen kardeşin aile ocağının sönmesine yol açacağından toplum tarafından hoş karşılanmaz.¹² Leviratusun antik dönemde Anadolu'nun merkezinde önemli bir medeniyet inşa etmiş olan Hititlerde de uygulandığına dair verilere sahibiz. Hitit kanunlarında (madde 193) yer alan açık bir ifadeye göre “[Şayet] bir adamın karısı varsa ve adam ölürse, erkek kardeşi [onun] dul karısını eş olarak alacaktır. (Kardeş [de] ölürse) babası onu alacaktır”.¹³ Çok açık şekilde leviratif geleneğe işaret eden bu madde, bu tür evliliklerin -aynen bozkır kavimlerde olduğu gibi- kayıbirader ile sınırlı olmadığı baba, amca ya da yakın akrabayı da kapsadığını göstermektedir. Leviratusun Hititler dışında Asur, Babil, Kenan topluluklarında, Hindularda ayrıca Afrika, Avustralya ve Amerika'da yaşayan bazı kabilelerde uygulandığı bilinmektedir.¹⁴ Aynı şekilde Cahiliye dönemi Arapları arasında da leviratusun öz olmayan dul anneyle evlenme şekliyle yaşatıldığı ve bu tür evliliğe *Zevacü'l Makt* dendiği söylenmektedir.¹⁵

Farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda, değişik usul ve şartlarla tatbik edilen levirat evlilik uygulaması, Türk/Moğol halkları arasında da kendine özgü kurallarıyla çoğu zaman gelenekçi bir anlayışla sürdürülmüştür. Bu geleneğin, (günümüzdeki sınırlı örnekler de dahil) şehirleşmiş ve modernize olmuş halklardan ziyade kabile/aşiret yapısı güçlü, kırsal alanda meskûn toplumlar arasında değişime daha dirençli olduğu görülmektedir. Kabilevî yaşam tarzına sahip Türk/Moğol uluslarında uzun süreli yaşamasının, hatta Türklere kıyasla şehirleşmeye daha az entegre olan Moğollarda katı şekilde uygulanmasının sebebi bu olmalıdır. Göçebe karakterli bozkır kavimlerinin hâkim oldukları coğrafyalara taşıdıkları bu geleneğin zaman zaman başka toplumlara da dikte edildiği aşağıda örnekler üzerinden görülecektir. Aynı kaynaktan beslenmekle birlikte Türkler ve Moğollar arasında geleneğin icrasına yönelik bazı nüanslar bulunduğu söylenebilir. Bu çerçevede Türklerin İslamiyet'e girdikten sonra bu eski uygulamayı İslam hukuku ekseninde revize ettikleri görülmektedir.

1. İslam Öncesi ve Sonrası Türklerde Leviratus Uygulamaları

Özellikle İslam öncesi dönemde baskın bir bozkır geleneği temsil eden Türkler arasında leviratif evlilik uygulamasının Türk tarihinin kendisi kadar eskiye dayandığı söylenebilir. Gerçekten tarihte bilinen ilk Türk halkı ve imparatorluğu olan Hunlarda bu ananın var olduğu, Hunların hem babalarının hem kardeşlerinin dul kalan eşleriyle evlendikleri bilinmektedir.¹⁶ Hun hükümdarı Kök Kağan'ın (MÖ 174-160) veziri Chun-hang Yüeh, Hunlar arasında bu geleneğin var olduğunu teyit ettikten başka uygulamayı kınayan Çinlilere bunun mantığı ve gereklerini izah etmeye çalışmıştır.¹⁷ Aynı şekilde Hunların bakıyeleri olup Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da egemen olan Akhunlarda bu uygulamanın varlığı, 6. yüzyıl başlarında onların arasında bulunan Song Yun adlı Çinli Budist bir keşişin kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹⁸

Bozkır karakterli ikinci büyük Türk imparatorluğu olan Göktürkler arasında bu geleneğin mevcut olduğu daha tatmin edici kayıtlar üzerinden söylenebilir. Batı Göktürk hükümdarlarından Ni-li Kağan (İl-tigin Buyruk) 603 yılında öldüğünde aslen Çinli olan eşiyle (Hsiang shih) kardeşi Po-shih Tegin (Basıl Tigin) evlenmişti. Müteakip yıllarda İl-Kağan da kardeşi Chuluo'nun ölümünden sonra (621) devletin başına geçtiğinde ilk iş olarak onun Çin asıllı dul eşi İ-ch'eng Hatun ile evlenecekti.¹⁹ Bu noktada şu hususu belirtmek gerekir ki Göktürkler arasında leviratus tipi evlilikler, sadece kayıbirader ile izdivaç şeklinde uygulanmamış olup bazı durumlarda babası ölen evladın üvey annesi ile evlenmesi şeklinde de icra edilmiştir. Bu konuya örnek olarak yine Batı Göktürkler dönemine tarihlenen ilginç bir anekdota sahibiz. Buna göre Batı Göktürk kağanının kızıyla evli olan Kao-ch'ang Devleti'nin kralı 591 yılında öldüğünde Göktürkler, onun yerine geçen oğluna (prens Po-ya) üvey annesi olan bu Türk kadın ile evlenmesi noktasında baskı uygulamış ve neticede onu bu evliliğe mecbur etmişlerdi. Doğu Göktürk kanadında da durum farklı değildi. Söylendiğine göre 609 yılında babası Ch'i-min'in ölümünden sonra Shih-pi Kağan unvanıyla başa geçen Tou-chi, geleneğe uygun olarak dul kalan üvey annesi İ-

¹¹ “Birlikte oturan kardeşlerden biri çocuğu olmadan ölürse ölenin eşi bir yabancı ile evlenmeyecek. Kocasının kardeşi [kayıbiraderi] ona gidecek ve onu eş olarak alacak. Ona kayıbiraderlik görevini yapacak” *The Holy Bible*, [Deuteronomie, XXV:5] An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Samuel Collingwood & Co., Oxford 1833.

¹² Bkz. M. Akif Aydın, “Aile” *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 197; Kurt, *agm*, s. 250-251.

¹³ Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1997, s. 236; Cengiz, *agt.*, s. 172-173.

¹⁴ Yüksel, *agm*, s. 2029-2030; Kurt, *agm*, s. 250; Yasemin Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 85.

¹⁵ Bkz. İbn Fazlan, *age*, notlar kısmı s. 115-116.

¹⁶ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 73. Ayrıca bkz. İbn Fazlan, *age*, notlar kısmı s. 115; Yüksel, *agm*, s. 2032; Kurtoğlu, *age*, s. 86.

¹⁷ Bkz. Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Haz. İsmet Dizdaroğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 20-21; S. Yağmur Gömeç, “Bir Hun Aksakalı: Chun-hang Yüeh”, *VIII. Milletlerarsı Türkoloji Kongresi*, (30 Eylül-4 Ekim 2013), İstanbul 2014, s. 479.

¹⁸ Aktaran René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, s. 84.

¹⁹ Kafesoğlu, *age*, s. 101-102; Esin, *age*, s. 235; Ahmet, Taşağıl, *Gök-türkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 72, 88, 102, 107, 180; Yüksel, *agm*, s. 2033.

ch'eng prenses ile evlendi. Göktürklerde bu geleneğin bazen ölen amcanın eşiyle evlenme şeklinde de icra edildiği görülür. Mesela Göktürk hakanı Taspar, 581 yılında öldüğünde yerine geçen kardeşinin oğlu İşbara, amcasının dul kalan eşiyle (Chou hanedanından prenses Ch'ien-chin) evlenmişti.²⁰ Böylece uygulama, bir babanın, büyük kardeşin veya amcanın ölümünden sonra oğul, ortanca kardeş ve yeğenlerin dul kalan eşlerle evlenmesi şeklinde formüle edilmiş ve yasaya dahil edilmiştir.²¹

İslam sonrası dönemde leviratus geleneğinin Türkler arasında aldığı biçim hakkında yine uygulama örnekleri üzerinden bir şey söylenebilir. 10. asırda henüz İslamiyet'i kabul etmemiş bazı Türk topluluklarının arasında bulunan İbn Fazlan (ö. 922'den sonra), Türklerdeki evlenme geleneğini anlatırken bir vesileyle şöyle diyor: “*Bir adam ölünce karısı varsa öz anası olmamak şartıyla büyük oğlu onun karısıyla evlenir.*” Hatta seyyah, Oğuzlardan olup kendilerini ağırlayan bir ordu komutanını (sübaşı) tasvir ederken bu kişinin daha önce babasının karısı olan bir kadınla evli olduğunu belirtir.²² İbn Fazlan'ın bu kayıtları, Göktürk çağında uygulanan üvey anne ile evlenme geleneğinin, 10. yüzyılda Müslüman olmamış Türk kavimleri arasında sürdürüldüğünü göstermesi bağlamında değer arz etmektedir. Bununla birlikte, Türklerin devlet nezdinde İslamiyet'i kabul ettikten sonra üvey anne ile leviratif evlenme uygulamasının neredeyse tamamen ortadan kalktığı söylenebilir.²³ Bunun en temel sebebi, kuşkusuz Kur'an'da (Nisa/22) bu konuyla ilgili verilen açık hükümdür.²⁴ Gerçekten ilk Müslüman Türk devletlerinde (Karahanlı, Gazneli, Selçuklu) dul kalan kadını kayınbiraderi ile evlendirme pratiği yaygın şekilde sürdürülmesine rağmen ölen babanın dul eşleriyle evlenme şeklinde uygulanan levirat evlilik örneklerine rastlanmaz.²⁵

İlk Türk İslam Devleti olarak bilinen Karahanlılarda levirat evlilik konusunda günümüze ulaşan ilk örnek Satuk Buğra Han (942-955) zamanına tarihlenir. Menkıbeye göre Satuk'un babası ölünce dul kalan annesi Kaşgar hükümdarı olan Oğulcak adındaki amcasıyla evlendirilmiştir.²⁶ Diğer ilk Müslüman Türk devleti olan Gazneliler arasında da uygulama yaşatılmıştır. Söylendiğine göre Gazneli Mahmud, kız kardeşiyle (Hurre Huttali) evli olan Harezmi vilayeti valisi Ebu'l Ali ölünce onun kardeşi Ebu'l Abbas Memun'u Harezmi valisi olarak atamış, ayrıca dul kalan kız kardeşini de onunla evlendirmiştir.²⁷ Yine Gazneliler zamanında Gazneli Mesud'un oğlu Ali, kardeşi Mevdud'un ölümünden sonra başa geçince ilk iş olarak onun eşi ve Selçuklu prensesi (Çağrı Bey'in kızı) olan yengesiyile evlenmiştir.²⁸

Türkler arasında leviratif evliliklerle ilgili en çok bilgi edindiğimiz dönem kuşkusuz diğerlerine kıyasla bozkır karakterini daha uzun bir müddet sürdüren Selçuklu çağı olmuştur. Daha ilk ortaya çıktıkları dönemde Selçuk Bey'in bazı oğullarının, kardeşlerinin ölümünden sonra onların geride kalan dullarıyla evlendiklerine şahit oluyoruz. Kaynaklarda uygulamaya dair ilk örnek Tuğrul ve Çağrı'nın öz babası olan Mikail'in ölümü vesilesiyle verilir. Buna göre Mikail'in ölümü sonrası dul kalan eşi, Selçuk Bey'in diğer oğlu Yusuf ile evlendirilmiş, bu izdivaçtan da adını Selçuklu kaynaklarında sıkça işittiğimiz İbrahim Yınal dünyaya gelmiştir.²⁹ Devletin kurulduğu dönemden sonra levirat evlilik uygulamasının devam ettirildiği görülmektedir. Bu çerçevede Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucu kardeşleri Tuğrul ve Çağrı da bu töreyi sürdürmeyi önemsemiş, birçok kaynağın ittifakla verdiği bilgiye göre Çağrı'nın 1059 yılındaki ölümünden sonra Tuğrul, ilerlemiş yaşına rağmen (bu sırada yaklaşık 70 yaşındadır) onun dul kalan eşini nikahına almıştı.³⁰ Alp Arslan döneminde de uygulama hassasiyetle sürdürüldü ve Alp Arslan, son nefesinde dul kalacak eşiyle (Seferiyye Hatun) kardeşi Kavurd'un evlenmesini vasiyet etti.³¹

Selçuklu Devleti'nde Melikşah'ın ölümü sonrası (1092) Büyük Selçukluların fetret devrine girmesi ve bu vesileyle çok sayıda saltanat mücadelesi yaşanması politik amaçlı levirat evlilikleri daha fazla gündeme getirmiştir. Mesela Melikşah'ın eşi Terken Hatun, saltanat yolundaki en dişli rakibi Berkyaruk karşısında güç kazanmak için kayınbiraderi Tutuş'a haber gönderip ittifak teklif etmiş, bu ittifakın sağlam zeminde

²⁰ Bkz. Taşağıl, *age*, I, s. 44, 63-64, 87.

²¹ Grousset, *age*, s. 99.

²² İbn Fazlan, *age*, s. 32, 38.

²³ Yüksel, *agm*, s. 2035.

²⁴ “Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir hayasızlıktır, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.”. *Kur'an-ı Kerim*, IV/22.

²⁵ Buna karşılık Müslüman olmayan Moğollarda bu gelenek sürdürülmüştür. Hatta Müslüman İlhanlılarda dahi bazı hükümdarlar uygulamayı devam ettirmiştir ki aşağıda bahsedilecektir.

²⁶ Sencer Divitçioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 103; Yüksel, *agm*, s. 2035.

²⁷ İbnü'l Esir, *age*, IX, s. 111; Mirhand, *Gazneliler Ravzatu's Safa [Mülüki Gazneviyye]* Terc. E. Göksu, TTK Yayınları, İstanbul 2017, s. 94-95.

²⁸ Merçil, *age*, s. 81.

²⁹ İbnü'l Esir, *age*, IX, s. 350; Abu'l Farac, *age*, I, s. 298, 313; Kütük, *age*, s. 42.

³⁰ Bondarî, *age*, s. 24-25; İbnü'l Esir, *age*, X, s. 26, 43; İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 33; İbn Kesir, *age*, XII, s. 192, 201; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 103.

³¹ İbnü'l Esir, *age*, X, s. 80; Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 184; Abu'l Farac, *age*, I, s. 325.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

sürdürülmesi için onunla evlenmeyi vaat etmiştir.³² Her ne kadar Terken Hatun'un 1094'te; Tutuş'un 1095'te ölümüyle bu izdivaç gerçekleşmemişse de bu örnek levirat evliliklerin siyasi amaçlı kullanıldığına dair en ikna edici örneklerden biri olmuştur.³³ Kaynaklarda Muhammed Tapar ile ilgili anlatılan bir anekdot bu noktada daha ilginç detaylar içerir. Anlatıldığına göre kendisinden sonra oğlu Mahmud'un başa geçmesini isteyen M. Tapar, öleceğini anlayınca Emir İsmail'in kızı olan karısını (Gevher Hatun) kendi huzurunda boğdurmuştur. Hadiseyi nakleden kaynaklara göre, M. Tapar'ı (1105-1118) bunu yapmaya sevk eden şey, boğdurduğu bu hatunun kendisi öldükten sonra kardeşi Sancar ile evlenip onunla güç birliği yapacağı ve Mahmud'u saf dışı bırakacağı korkusudur.³⁴

Büyük Selçukluların varisi olan Irak Selçuklu Devleti döneminde hanedan üyeleri arasında sınırlı sayıda levirat evlilikler kayda geçmiştir. Bu çerçevede Irak Selçuklu sultanı Süleyman'ın (1159-1161) devletin başına geçtikten sonra kardeşinin Gürcü asıllı karısıyla (Ebhaziye Hatun) evlendiği söylenir.³⁵ Selçuklularla aynı bozkır geleneğe mensup Anadolu Türk beyliklerinde de leviratus uygulamalarına rastlanmaktadır. İbnü'l Ezrak'ın kayıtlarına göre Mardin Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş (1122-1152) kardeşi Ayas'ın (İlyas?) ölümü sonrası onun dul kalan eşiyle evlenmiştir.³⁶ Danişmendli Beyliği'nde aynı şekilde siyasi amaçlı levirat evlilikler görülür. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Danişmend hükümdarı Melik Muhammed'in ölümünden sonra (1143) kardeşi Sivas hâkimi Yağlıbasan, onun dul kalan eşiyle evlenerek saltanat davasında güç ve meşruiyet kazanmaya çalışmıştır.³⁷ Süryani kaynaklarda bir diğer Anadolu Beyliği Mengücekler hakkında entrikalarla bezenmiş bir laviratif evlilik hikayesi anlatılır. Buna göre 1151 yılında Ezange (Erzincan) beyinin karısı, kocasını yay kirişi ile boğdurmuş ve Dibarigi'de (Divriği) bulunan kayınbiraderini çağırarak ona evlenme teklif etmiştir. O da gelerek kadımla evlenmiş ve beyliğin başına geçmiştir.³⁸ Anadolu'da Türk olmayan bazı yerel hanedanlıklarda da leviratusa rastlanmaktadır. Bu örnekler bakıldığında bu tür uygulamaların genellikle Türk devletlerinden alınan hatunlarla ilgili olduğu görülmektedir ki bu durum Türk etkisine işaret etmektedir. Mesela Ukaylıların Arap asıllı emiri Şerefüddeve Müslim b. Kureys, Melikşah'ın halasıyla (Safiye Hatun) evliydi ve Müslim'in ölümü sonrası yerine geçen kardeşi İbrahim bu hatun ile evlendirilmiştir.³⁹

Leviratus, bir hanedan üyesinin evlenip zifafa girmeden ölmesi gibi durumlarda da hayata geçirilmiş, bu gibi hallerde geride kalan gelinler, ailesine gönderilmek yerine müteveffanın kardeşlerinden biriyle evlendirilmiştir. İbnü'l Ezrak'ın kayıtlarına nazaran Mervanî hükümdarı Nizameddin'in (1061-1080) kızı (Siti Fate) Bitlis emiri Ebu'l Kasım Hibetullah ile evlendirilmiş, ancak bu kişi Fate ile gerdeğe girmeden vefat edince kardeşi Ebu Abdullah Muhammed bu kadın ile evlendirilmiştir.⁴⁰ Selçuklulara bağlı Musul atabeyliğinde benzer bir hadise yaşanmıştır. Söylendiğine göre atabey Seyfeddin Gazi (1146-1149) Mardin hâkimi Temürtaş'ın kızıyla evlenmiş, ancak nikahtan kısa sonra vefat edince dul kalan kadın Seyfeddin'in kardeşi Kutbeddin Mevdud ile evlendirilmiştir.⁴¹ 1171 yılında Malatya emiri Fahreddin Ebu'l Kasım ile evlenen Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın kızı da aynı akıbete maruz kalmış, Ebu'l Kasım'ın düğün eğlencesi sırasında attan düşerek ölmesi üzerine onun kardeşi Efridun ile evlendirilmiştir.⁴²

Diğer bütün Selçuklu şubelerinde görüldüğü halde Selçukluların en batıdaki kolu olan Türkiye Selçuklu Devleti'nde geleneğin uygulandığına dair örnek bulunmaması dikkate değer bir istisnadır. Anadolu'da kurulmuş diğer Türk beyliklerinde geç dönemlere kadar uygulanan bu eski gelenek Türkiye Selçukluları tarafından neden sürdürülmemiştir? Bu sorunun muhtelif cevapları olabilir, ancak bunlar arasında en makul olanı onların Bizans'a sınır komşusu olmaları gibi görünüyor. Türkiye Selçukluları sadece bu konuda değil, birçok alanda Bizans ile yakın etkileşim sayesinde diğer Selçuklu kolları arasında bozkır karakterinden en fazla sıyrılmış olan devlettir. Bununla birlikte bu istisnanın devlet nezdinde yapılan evlenmeler için geçerli olduğunu hatırlatmak gerekir. Selçuklular zamanında Anadolu'ya göçen Türkmenler aracılığıyla leviratusun -bugün dahi- yaşatıldığı halk masalları, türkü ve hikâye gibi sözlü bellek unsurlarından çıkarmak zor değildir.⁴³

³² Urfalı Mateos, *age*, s. 183; Hasan Aydın, *İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri. "Zeylî Tarih-i Dımaşk" Tercümesi (s. 142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. 49; İbn Kesir, *age*, XII, s. 294.

³³ Terken Hatun'un, Tutuş'tan önce Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycan meliki İsmail b. Yakut ile irtibata geçip ona da evlenme vaadiyle ittifak teklif ettiği söylenir. Bkz. İbnü'l Esir, *age*, X, s. 191-192.

³⁴ Bkz. Urfalı Mateos, *age*, s. 262-263; Simbat Spartapet, *Chronicle*, Trans. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 67; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Trc. H. D. Andreasyan, Post Yayınları, İstanbul 2017, s. 60; Turan, *age*, s. 184-185; Özyayın, *age*, s. 151.

³⁵ Bondarî, *age*, s. 212.

³⁶ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991, s. 40; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 26.

³⁷ Süryani Mihail, *Vekayiname*, çev. H. D. Andreasyan, (Basılmamış TTK Nüshası), 1944, s. 119; Abu'l Farac, *age*, II, s. 276. Ayrıca bkz. Cahen, *age*, s. 29, 38-39.

³⁸ Süryani Mihail, *age*, s. 163; Abu'l Farac, *age*, II, s. 389.

³⁹ Bkz. İbnü'l Esir, *age*, X, s. 189; Gülay Ögün Bezer, "Ukaylılar" *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 61.

⁴⁰ İbnü'l Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarıslan, C. I, Koral Yayınları, İstanbul 1990, s. 188.

⁴¹ İbnü'l Esir, *age*, XI, s. 115, 127; İbn Kesir, *age*, XII, s. 409, 414.

⁴² Süryani Mihail, *age*, s. 220; Abu'l Farac, *age*, II, s. 410.

⁴³ Bkz. Köse, *agm*, s. 81-87.

Buraya kadar verilen örnekler devlet nezdinde gerçekleşen uygulamalardır. Devletlerin gerçekleştirdiği faaliyetlerin belge ve kaynaklara daha fazla yansımaları sebebiyle hanedan üyeleri arasında gerçekleşen levirat evlilikler hakkında doğal olarak daha fazla örneğe sahibiz. Ancak bu durum bu tür evliliklerin halk arasında uygulanmadığı anlamına gelmez. Gerek Türk kavimleri arasında dolaşarak gözlemlerini aktaran İbn Fazlan'ın kayıtları gerekse halkların sözlü bellek taşıyıcıları olan destanlarda konuya göndermeler yapılmış olması bu izdivaç türünün halklar arasında da geniş bir uygulama alanı bulduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede Kırgızların Manas Destanı'nda geçen "At ölse postu miras kalır/ağabey ölse yenge miras kalır"⁴⁴ şeklindeki ifade bu geleneğin sözlü bellekteki yansımaları olmalıdır. Aynı şekilde Kazaklara ait Kız Çibek Destanı'nda levirat evliliğe göndermeler yapıldığı görülmektedir.⁴⁵ Bunun dışında geleneğin, Başkırt, Karakalpak ve Kırgız gibi Türk toplulukları arasında yaşatıldığı ve geç dönemlere kadar sürdürüldüğü bilinmektedir.⁴⁶

2. Moğollarda Leviratus Uygulamaları

Bozkır gelenekten beslenen bir diğer ulus olan Moğollarda leviratus uygulamalarının özellikle İslam sonrası Türklere kıyasla çok yönlü ve daha muhafazakâr bir anlayışla sürdürüldüğü söylenebilir. Yukarıda bahsedildiği üzere Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra üvey anne ile evlenme yönündeki leviratif uygulamayı tamamen terk etmişlerdi. Ancak bozkır ve Şamanist karakterini devletleştikten sonra dahi sürdüren Moğol uluslarının bu geleneği tutucu bir şekilde uygulamaya devam ettikleri görülmektedir. Çünkü Moğol yasalarına göre kadın evlendikten sonra kocasının soyuna karışır, kocası öldükten sonra bir daha kendi ailesine dönemezdi. Bu takdirde kocasının küçük kardeşi ya da yakın bir akrabası ile evlendirilirdi. Bununla birlikte kocasının ailesi (isterse) onu başka bir adama eş olarak verebilirdi.⁴⁷ Farklı dönemlerde Moğol hanlarını ziyarete gelen Batılı seyyahların kayıtları sayesinde Moğolların evlenme gelenekleriyle ilgili dikkate değer bilgiler edinebiliyoruz. Mesela 13. asrın ortalarına doğru Moğol ülkesini ziyaret eden Plano Carpini (ö. 1252), Moğolların evlenme alışkanlıklarıyla ilgili şu satırları kaleme alıyor: "(Moğollar) genel olarak bazı istisnalar dışında bütün akrabalarıyla evlenebilirler; ancak öz anneleri ve kendi kızları ve ana-bir kız kardeşleri bunun dışındadır. Buna karşılık sadece baba-bir kız kardeşleri ve babalarının ölümünden sonra (öz anneleri hariç) diğer karılar ile evlenebilirler"⁴⁸ Benzer bilgiler, yani babanın dul kalan eşleriyle evlenmeye yönelik leviratus uygulaması aynı dönemde bölgeyi ziyaret etmiş olan Ruysbroeckli Willem (ö. 1293) ve Marco Polo (ö. 1324) tarafından da verilerek konu teyit edilmiştir.⁴⁹ Diğer birçok alanda olduğu gibi Moğolların bu tür evlilikler konusunda Uygurlardan etkilendikleri söylenebilir. Nitekim Moğol yasasına hâkim olduğu bilinen müellif Ata Melik Cüveynî (ö. 1283), bu geleneğin (baba ölünce evlatların üvey anne ile evlenmesi) Moğolların ve Uygurların⁵⁰ ortak adetleri olduğunu söylemektedir.⁵¹ Dahası, Cengiz Han'ın büyük yasasında konu açık şekilde karara bağlanmıştır: "Babasının ölümünden sonra [öz] anası bir yana karılarının ne olacağı oğulun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirir"⁵²

Seyyahların kayıtları, Moğollarda bu tür evliliklerin aileyi bir arada tutma aracı olarak görüldüğüne işaret eder. Ayrıca Moğollarda geleneğin icrasının -Türklerde olduğu gibi- bir tür siyaseten meşruiyet aracı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Nitekim bir diğer Batılı seyyah Ricoldus de Monte Crucis'in (ö. 1320) Tatarların evlilik geleneği ile ilgili bahsindeki cümleleri bu noktada dikkate değerdir: "Bir ulu han ölünce başka birisi yerini aldığı anda oğlunu ve ondan kalan tüm karılarını da almış, böylece yeni hanın nikahlı karıları olurmuş. Önceki hanın karılarını almadığı takdirde kadınlar onu ulu han olarak tanıyıp tasdik etmedikçe han sayılmazmış".⁵³ Moğol ülkesini ziyaret eden seyyahlar, kayınbirader ile evlenme şeklinde uygulanan levirat evliliklere dair kayıtlar da düşerler. Seyyah Carpini bu konuda: "Bir kardeşin ölümünden sonra diğer bir küçük kardeş veya akrabalarından diğer bir üye onun karısıyla evlenmek zorundadır" derken Ricoldus de Monte Crucis de: "[...] şayet koca, karısından önce ölürse dul kalan kadın babasının evine katıyen dönemez, bunun yerine dilerse merhum kocanın akrabalarından biriyle evlenir veya bir köle olarak kocasının evinde kalır" demektedir. Aynı şekilde Marco Polo da benzer ifadelerle erkek kardeşlerin ölümünden sonra onun karılarıyla evlendiklerine dikkat çekmektedir.⁵⁴ Gelenek, aynı asırda yaşayan bazı Ermeni müverrihlerin dikkatinden kaçmamıştır. Moğollarla ilgili özel bir tarih kaleme almış olan Hetum (ö. 1316'dan sonra), onların evlenme

⁴⁴ Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, Haz. E. Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995, s. 204.

⁴⁵ Bkz. Bilecik, *agm*, s. 236-238; Yüksel, *agm*, s. 2038-2039.

⁴⁶ Yüksel, *agm*, s. 2040-2041; Bilecik, *agm*, s. 239.

⁴⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 426; A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 34.

⁴⁸ Carpini, *age*, s. 40; Alinge, *age*, s. 58, not 26.

⁴⁹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 105; Marco Polo, *age*, s. 63.

⁵⁰ Uygurlarda uygulamaya işaret eden bir örnek için bkz. Yüksel, *agm*, s. 2034.

⁵¹ Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 407-408.

⁵² Alinge, *age*, s. 146.

⁵³ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi, (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 46.

⁵⁴ Carpini, *age*, s. 40; Ricoldus De Monte Crucis, *age*, s. 48; Marco Polo, *age*, s. 48.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

adetleriyle ilgili yukarıdakilerle oldukça benzeşen şu kayıtları kaleme almıştır: “*Tatar gelenekleri bir erkeğin, kocasının ölümünden sonra üvey annesini ve kardeşinin eşini almasına izin verir.*”⁵⁵

Farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Moğol soylu müteakip devletlerde uygulama katı gelenekçi bir anlayışla geç dönemlere kadar sürdürülmüştür. Mesela, Moğolların Deştikıpçak bölgesinde hüküm süren şubesi Altın Orda Devleti'nin Müslüman hükümdarı Berke Han (1256-1266), kardeşi Batu'nun ölümünden sonra onun dul kalan eşlerinden biriyle evlenmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde Çin'de hüküm süren Kubilay Hanlığı'nda geleneğin yaşatıldığı görülmektedir. Buna göre Kubilay'dan sonra başa geçen Temür Olcayto (1294-1307), kardeşi Dharmapala'nın vefatından sonra yasa gereği onun dul kalan eşiyle evlenmiştir.⁵⁷ Moğolların İran'da hüküm süren İlhanlı kolunda da levirat tipi evliliklerin geç dönemlere kadar popüler kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede İlhanlıların henüz İslam ile tanışmadıkları dönemde üvey anne ile evlenme şeklinde uygulanan leviratus geleneği sürdürülmüştür. Nitekim bu dönemin tarihçisi Reşidüddin Fazlullah (ö. 1318), Hülagü'nün (1256-1265) babasının ölümünden sonra başa geçtiğini ve “yasaya uygun olarak” onun dullarıyla evlendiğini belirttiikten sonra onun bu vesileyle Kereyit kabilesine mensup üvey annesi Dokuz Hatun ile izdivaç ettiğini yazar. Aynı müellif Geyhatu'nun (1291-1295), babası Abaka'nın ölümünden sonra Kirman hakiminin kızı olan Padişah Hatun ve yine Kereyit kabilesine mensup Uruk Hatun adlı üvey anneleriyle ile evlendiğini belirtmektedir.⁵⁸

İlhanlıların, Müslüman olduktan sonra da -İslam hukukuna açıkça aykırı olmasına rağmen- üvey anne ile evlenme şeklindeki levirat geleneği devam ettirmeleri dikkate değer bir ayrıntıdır. Yine Reşidüddin'in kayıtlarına göre Argun Han'ın oğlu Gazan Han (1295-1304), babasından sonra devletin başına geçince hem babasının dullarından olan üvey annesi Bulugan Hatun'u, hem de amcası Geyhatu'nun dul eşi Döndü Hatun'u nikâhına almıştır.⁵⁹ Moğol soyunun bir devamı olan Timur Devleti'nde gelenek, kayınbirader ile evlenme şeklinde sürdürülmüştür. Bizzat Timur (1370-1405), oğlu Cihangir'in 1376 yılında ölümü üzerine dul kalan eşini diğer oğlu Miranşah ile evlendirmiştir. 1394'te diğer oğlu Ömer Şeyh'in ölmesi sonrası onun eşini de küçük oğlu Şahrüh ile evlendirdi.⁶⁰ Moğolların diğer bir kolu olan Altın Orda Devleti'nin devamı niteliğindeki Kazan Hanlığı'nda leviratus geleneğine rastlıyoruz. Buna göre Kazan Hanlığı hükümdarı Halil Han (1462-1467) ölünce dul kalan eşi (Nur Sultan) kardeşi İbrahim ile evlendirilmiştir.⁶¹

3. Leviratus Geleneğinin Mantığı ve Uygulama Esasları

Günümüz bakış açısı üzerinden değerlendirildiğinde çağdışı, hatta insanlık dışı olarak görülen levirat evlilik uygulaması, her çağ ve toplumda dönemin şartları ekseninde bir mantığa dayandırılmıştır. Hangi dönem veya toplumda uygulanmış olursa olsun bu uygulamada her şeyden evvel aile mülkünü koruma ve dul eşin mutluluğunu sağlama düşüncesi vardır.⁶² Gerçekten, bütün toplumlardaki örnekleri bir arada değerlendirildiğinde ana amacın ailenin bütünlüğü, soyun sürdürülmesi, müteveffanın geride bıraktığı eşinin/çocuklarının çaresizlik ve sahipsizlik duygusu yaşamaması gibi etkenler üzerine temellendirildiği olduğu görülecektir. Bu evliliklerin devlet bazında uygulananları ise dul kalan eşi himaye etme amacı bir yana siyaseten güç, meşruiyet ve taraftar kazanma gibi amaçlara yönelik yapılmıştır.

Genellikle aynı mantık üzerine inşa edilse de farklı toplum ve mekanlarda geleneğin farklı pratikler ve uygulama esasları üzerinden icra edildiği anlaşılmaktadır. Bozkır halklarda uygulanan leviratif evliliğin ana mantığı da himaye etme, gözetme, aile içi bölünmeyi önleme, -özellikle devlet nezdinde uygulananlar- itibar, güç ve meşruiyet kazanma gibi amaçlara yöneliktir. Yukarıda bahsi geçen Hun veziri Chun-hang Yüeh'in, bu gelenek üzerinden Hunları küçümseyen Çinlilere şu cevabı verdiği söylenir: “*Ey topraktan yapılmış kulübelerde oturan kişi; gevezelik edip, saçmalama. Susmasını bil. Evet, sizde böyle bir gelenek yok ama akrabalar arasında parçalanma, cinayet, fertlerin ailelerinden kaçması, insanların yöneticilere nefretle bakması daha fazla değil mi?*”⁶³ Görüldüğü gibi, yaşlı aksakalın bu evliliklerin mantığı ile ilgili temel açıklaması, ailenin bölünmeden bir arada kalmasını temin ettiği için faydalı olduğu yönündedir. Sonraki asırlarda (11. asır başları) kaleme alınmış olup Göktürkler hakkında detaylı bilgiler sunan Çince bir metinde (Ts'e-Fu Yüan-Kui) konuyla ilgili kurulan şu cümleler, bu tip evliliklerin saygı, şeref ve itibar odaklı yapıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir: “*Baba [veya] büyük erkek kardeş öldüğünde oğullar ve erkek kardeşler ve yeğen gibi diğerleri geride kalan ana ve hala ile evlenirlerdi. Bu onlar için şereftir ve asla şerefsizlik sayılmazdı. Bunu sadece saygı göstermek için*

⁵⁵ Korykoslu Hayton, *age*, s. 193.

⁵⁶ Minhac-ı Sirac el-Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 186.

⁵⁷ D'ohsson, *age*, s. 243.

⁵⁸ Reşidüddin Fazlullah, *Camii't Tevarih, (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipur Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 4, 75, 150, 176; Gördeğir, *agm*, s. 1330-1333.

⁵⁹ Reşidüddin Fazlullah, *age*, şu sayfaları krş. s. 150, 176, 196 not 206. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, *age*, s. 31.

⁶⁰ Yüksel, *agm*, s. 2047. Timurlularda bu yönde yapılmış diğer evlilik örnekleri için bkz. aynı makale, s. 2049-2052.

⁶¹ Bkz. Yüksel, *agm*, s. 2038.

⁶² Aydın, “Aile” *DİA*, II, s. 197; Kurtoğlu, *age*, s. 90.

⁶³ Aktaran Gömeç, *agm*, s. 479.

yaparlar, kesinlikle cinsellik düşünmezlerdi.”⁶⁴ Bunlar Türklerle ilgili örnekler olsa da meseleye Moğollar açısından bakıldığında durum pek farklı değildir. Dahası Moğollarda bu tür evlilikler, kadının evlendiği ilk kocasına sadakat ve itaatinin bir gereği olarak görülmüştür. Bu yüzden kadın, ilk kocası öldükten sonra kendi başına dışarıdan biriyle evlenemez ve ölen kişinin kardeşin (çoğu zaman küçük kardeşin) vesayeti ve velayeti altına girerdi. Bu kardeş isterse onu tekrar evlendirir –ki bu istisnai bir durumdur- isterse kendi eşleri arasına katardı.⁶⁵

Eski Türklerde ve Moğollardaki uygulanış biçimiyle leviratus, bu toplumlardaki genel evlenme kaideleriyle yakından ilişkilidir. Türk/Moğol evlilik adetlerine göre kadın ailesinden başlık ödenerek satın alınır, ölüncüye kadar gelin olarak gittiği aileye ait görülürdü.⁶⁶ Dolayısıyla kocası ölmüş olsa dahi dul kadının tekrar ailesine dönmesi kabul görmez, buna izin verilmezdi. Ancak kocası ölen bir kadının ömür boyu dul kalması da hoş karşılanmaz, bu durum sahipsizlik ve başıboşluk olarak algılanırdı. Kaşgarlı'nın lügatinde, “kuduz” kelimesinin dul kadın anlamına geldiğinin söylenmesi, eski Türkler arasında kavram olarak dul kadın imgesinin pozitif bir çağrışım ifade etmediğine işaret etmektedir.⁶⁷ Bu durum, pratik bir çözüm yolu olarak leviratusu gerekli kılmış olmalıdır. Böylece bozkır kavimlerdeki levirat evliliklerin temel felsefesinin bu olumsuz imajı ortadan kaldırmaya yönelik olduğu, dul kalan kadının başıboş bırakılmaması, korunup gözetilmesinin amaçlandığı söylenebilir.⁶⁸ Ayrıca ölen erkek kardeşin çocuklarının, babasızlık duygusunu yaşamaması, amcanın halihazırda “baba yarısı”⁶⁹ olarak görülmesi gibi etkenler zamanla bu geleneği bir töre haline getirmiş olmalıdır. Burada esas mesele, hangi kardeşin öldüğü değil öldükten sonra mutlaka uygulanması gerektiği düşünülen töredir. Böylece levirat töresi, tüm kardeşler tarafından bilinmekte ve en başından kabullenilmiş olmaktadır.

Leviratusun bozkır halklar arasında uzun süre yaşatılan bir gelenek olmasının sebeplerinden biri de bu halklarda baskın olan “kabileci” zihniyet olmalıdır. Gerçekten, Türk ve Moğollar arasında yaygın olan egzogamik evlilik usulü, doğal olarak farklı kabileler arasında akrabalık ve birlikteliğin tesisini gerektirmektedir. Erkeğin ölümü ve bu sebeple dul kalan kadının kendi kabilesine dönme ihtimali, bu ittifakı sonlandıracığından levirat evlilikler bir ara formül olarak uygulanmak suretiyle kadın ailede kalması, miras ve ailenin bölünmemesi, daha önemlisi kabileler arası iş birliği ve ittifakın devamı sağlanmıştır.⁷⁰ Bunun dışında geleneğin, Türk/Moğol Şamanizm'i ile ilintisine de dikkat çekmek gerekir. Her iki kavim arasında uzun yıllar hükmetmiş olan Şamanist düşünce, kocasının ölümünden sonra dahi bir kadını, ona hizmet etmekle vazifeli sayar. Nitekim İslamiyet'in kabulüne kadar, bu görevlerini hakkıyla yerine getirmeleri için kadınların da ölen eşleriyle birlikte kurban edilmesi geleneği bozkır kavimleri arasında yaygındı.⁷¹ Arap seyyah İbn Fazlan, 10. asırda dahi böyle bir merasime bizzat tanıklık etmişti.⁷² Ancak İslamiyet'e geçişten sonra bu ritüel terk edilmiş, onun yerine kocası ölen kadının, aile içinde kalması ve dışarıdan herhangi bir erkekle izdivaç etmemesini temin için leviratif evlilikler bir çıkış yolu olarak görülmüş olmalıdır.

Türkler ve Moğolların bu töreyi farklı uluslara cebren uyguladıkları görülmektedir. Mesela Batı Göktürk Devleti zamanında babasının yerine Kao-ch'ang Devleti'nin başına geçen yeni prens, Göktürkler tarafından Türk asıllı üvey annesiyle evlendirilmeye zorlanmış, buna yanaşmaması üzerine Göktürkler tarafından kuşatılıp evlenmeye mecbur bırakılmıştır. Durumu net şekilde özetleyecek bir diğer örnek Moğol hanına misafir olan Plano Carpini tarafından bizzat gözlemlenmiştir. Buna göre Batu Han (1227-1256) zamanında Rus prensi Andreas'ın Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine onun kardeşi, maktulün eşiyle (yengesisi) birlikte hanın huzuruna gelerek handan ülkelerini işgal etmemesini talep etmiş, Batu Han buna karşılık Andreas'ın kardeşine, dul kalan yengesisiyle evlenmesini şart koşmuştu. Hikâyenin geri kalan kısmı daha ilginç, hatta dramatiktir. Seyyahın anlattığına göre adam ve kadın bunu yapmaktansa ölmeyi tercih ettiklerini söyleyerek olanca güçleriyle direnince Moğollar ikisini de yakalayıp bir yatağa yatırmış ve cebren birleşmeye zorlamışlardır.⁷³ Bu örnekler, bozkır devlet/toplum geleneğinde levirat evlilik töresinin ne kadar önemsendiğini hatta tabiri caizse kutsandığını göstermektedir.

⁶⁴ Metin çevirisi Taşağıl, *age*, I, s. 113.

⁶⁵ Ricoldus De Monte Crucis, *age*, s. 48; Alinge, *age*, s. 61; Spuler, *age*, s. 426; Kurtoğlu, s. 93.

⁶⁶ İbn Fazlan, başlığın evlilik işlerinde ne kadar önemli olduğunu şu cümlelerle dile getirmiştir: “Velisi ile anlaştığı başlığı ödemedi hiçbir kimse kadınla evlenemez. Bu meblağı ödeyince çekinmeden gelir, kadının bulunduğu eve (çadra) girer. Babasının, anasının, kardeşlerinin huzurunda onu alıp götürür. Onlar da buna mâni olmazlar” İbn Fazlan, *age*, s. 32.

⁶⁷ Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *age*, I, s. 365.

⁶⁸ Kafesoğlu, *age*, s. 264; Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler'de Aile”, *Tarih Dergisi*, Sayı 33, (1982), s. 163; Bilecik, *agm*, s. 235; Köse, *agm*, s. 83.

⁶⁹ 14. yüzyıla tarihlenen bir Selçuknâme'de şöyle bir ifade geçer: “el-ammu menzileti'l-ebb” (Amca, baba derecesindedir) Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikâyesi (el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye)*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 50. Ayrıca bkz. Köse, *agm*, s. 82.

⁷⁰ Kurtoğlu, *age*, s. 91.

⁷¹ Kurtoğlu, s. 86-88.

⁷² İbn Fazlan, *age*, s. 70-75 ve not 120. Arap seyyah, aktardığı merasimin Ruslar tarafından icra edildiğini belirtir. Orta Çağ İslam seyyahlarının çoğu Rusları Türk kavimleri arasında gösterir. Bkz. *Aynı Eser*, not 194.

⁷³ Carpini, *age*, s. 47. Ayrıca Spuler, *age*, s. 427.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

Peki, Türklerde ve Moğollarda leviratın uygulama esasları nelerdi? Levirat evliliğe icbar edilen tarafların (kadın veya erkek) rızası neydi? Bu tür evlilikler, ölenin hangi eşinin hangi erkek kardeşe evlenmesini gerekli kılmaktaydı? Ölenin geride kalan bütün dul eşleriyle evleniliyor muydu? Dul kalan kadının, kocasının ölümünden sonra yeniden evlenmek için ne kadar beklemesi gerekiyordu? Bu evliliklerde düğün merasimi icra ediliyor muydu? Yukarıda verilen örnekler, bütün bu sorulara muhtelif ve birbiriyle çelişik cevaplar üretse de uygulamanın genel mantığı hakkında tahmini çıkarımlar yapmayı elverişli kılmaktadır. İlk olarak bozkır halklar arasında uygulanan biçimiyle leviratusun, çoğu zaman bireylerin kendi iradeleriyle karar verdikleri bir süreç olmadığını ve baskın bir töre zihniyetiyle aile/akraba baskısıyla uygulandığını belirtmek gerekir. Türk ve Moğol halklarının zihnine bir nevi “sözlü anayasa” olarak kodlanan töre, bireyin kendi yapmak istediklerinden ziyade toplumun ondan beklediği davranışları ön plana çıkarmıştır. Özellikle Moğollar arasında dolaşan Batılı seyyahların kayıtları, levirat evliliklerin bir keyfiyet değil bir zorunluluk olduğuna işaret etmektedir. Aynı durumun Türkler için de geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu çerçevede gerek Türk gerekse Moğollarda tarafların rızasına muhalif olarak halkın veya aile büyüklerinin baskısıyla icra edilen levirat evliliklerin görülmesi şaşırtıcı değildir. Mesela Süryani müellifler, Malatya emiri Danişmendli Fahreddin Kasım’ın kendi düğününde eğlendiği sırada attan düşerek ölmesi üzerine dul kalan gelinin kayınbiraderi ile evlendirildiğini belirtirken bu evliliğin “kadının rızasına muhalif” yapıldığının altını çizerler.⁷⁴

Bazı durumlarda taraflar, bu şekilde töre icabı veya aile büyüklerinin zoruyla durumu kabullenmek zorunda kalırlarken, bazı durumlarda kadın veya erkeğin istek ve rızasıyla bu evlilikler gerçekleşmiştir. Mesela ilginç bir örnek olarak Terken Hatun, kocası Melikşah’ın ölümünden sonra kayınbiraderi Tutuş’a haber gönderip kendisiyle evlenmek istediğini söylemiştir. Terken’in bu evlilikten esas amacı, Tutuş ile güçlerini birleştirmek, böylece üvey oğlu ve en büyük rakibi Berkıyaruk’u saltanat mücadelesinde saf dışı bırakmaktır.⁷⁵ Anadolu beyliklerinde de benzer durumlara rastlanmaktadır. Süryani müelliflerin belirttiklerine göre, Danişmend emiri Melik Muhammed’in 1143’teki ölümü sonrası onun dul karısı, kayınbiraderi Yağıbasan’ı çağırıp onunla izdivaç etmiştir. Keza Mengücek Beyi’nin karısı, 1151 yılında kocasını kendi elleriyle öldürdükten sonra kayınbiraderi ile irtibata geçip ona evlilik teklif etmiş ve evlenmiştir.⁷⁶ Dönemin politik gelişmeleri ekseninde değerlendirildiğinde tarafların talep ve rızasıyla gerçekleşen bu gibi durumların genellikle saltanat mücadeleleri sırasında güç devşirme veya meşruiyet kazanma ihtirasıyla ortaya çıktığı görülecektir. Selçuklu sultanı Alp Arslan’ın ölümü sırasında gerçekleşen bir diyalog, geleneğin vasiyet yoluyla uygulandığını gösteren sıra dışı bir örnektir. Söylendiğine göre Selçuklu sultanı Alp Arslan, Maverünnehir Seferi sırasında ölümcül şekilde yaralanıp hayatından ümidini kestiğinde kardeşi Kavurd’a karısı (Safiye Hatun) ile evlenmesini bizzat kendisi vasiyet etmiştir.⁷⁷

Türk ve Moğolların evlilikleri genellikle poligamik bir yapıda olduğuna göre ölen kardeşin hangi eşiyile evlenilmesi gerekiyordu? Bu konuda kaynaklarda net bilgiler olmadığından yine uygulama örnekleri üzerinden çıkarımlar yapmak durumundayız. Anlaşıldığı kadarıyla ölen erkek kardeş çok evlyise, genellikle onun en son evlendiği karısı levirat uygulamasına tabii tutulmaktaydı. Nitekim Çağrı Bey’in ölümünden sonra kardeşi Tuğrul, onun en son evlenmiş olduğu eşi (Süleyman’ın annesi) ile izdivaç etmiştir. Keza Alp Arslan, yukarıda belirtildiği üzere son karısının Kavurd ile evlendirilmesini vasiyet etmiştir. Benzer şekilde Melikşah’ın ölümü sonrası son karısı Terken Hatun, Tutuş ile evlenme çabasına girmiştir. Ancak bunun kesin bir kural olmadığını gösteren örnekler de vardır. Mesela Muhammed Tapar, kendisi öldükten sonra ilk eşinin (baş-hatun) kardeşi Sancar ile evlenmemesi için onu boğdurmuş, böylece ölümünden sonra kendi oğlu Mahmud’un başa geçmesini garantilemek istemişti. Bu konuyla bağlantılı cevaplanması gereken bir diğer soru hangi erkek kardeşin, ölenin dul karısıyla evlenmesi gerektiğidir. Bozkır töresinde genellikle en küçük erkek kardeşin ölenin eşiyile evlenmekle mükellef olduğu varsayılır ama bu noktada da uygulamada birlik olmadığı örnekler üzerinden söylenebilir.⁷⁸ Mesela Alp Arslan, en az dört kardeşi daha olduğu halde (Süleyman, Yakutî, Osman, Behramşah) eşi Safiye ile evlenmesini büyük kardeşi Kavurd’a vasiyet etmişti.⁷⁹ Bu ve yukarıda sayılan birçok örnekten bir sonuç daha çıkmaktadır ki o da levirat evliliğe tabi tutulan erkek kardeşin bekar olması ya da dul kadının

⁷⁴ Bkz. Süryani Mihail, *age*, s. 220; Abu’l Farac, *age*, II, s. 410.

⁷⁵ H. Aydın, *agt.*, s. 49.

⁷⁶ Süryani Mihail, *age*, s. 119, 163; Abu’l Farac, *age*, II, s. 376, 389. Ayrıca bkz. Cahen, *age*, s. 29, 38-39.

⁷⁷ Ölümler vasiyet edildiğini gösteren yakın zaman ait bir örnek Güney Anadolu Bölgesi’ne ait bir bozlakta görülür. Hikâyeye göre av sırasında ölümcül şekilde yaralanan bir genç şu dörtlüğü okur:

Tüfeğimi kazıklara assınlar,
Esvabımı bohçalara bassınlar,
Nişanlımı kardeşime yazsınlar,

Vardım, öldüm kayalarda avcılar (Aktaran Köse, s. 85).

⁷⁸ Mesela Kırğızlarda dul kalan kadının, evlenmek için kocasının erkek kardeşlerinden istediğini seçmeye hakkı olduğu söylenir. Bkz. Kurtoğlu, *age*, s. 94.

⁷⁹ Anadolu’ya sirayet etmiş günümüze ait bazı örneklere bakıldığında Doğu ve Güneydoğu’da ölenin eşiyile küçük kardeşin evlenmesinin bir kural olduğu görülmekte iken diğer bölgelerde bunun bir kural olmadığı ölenin herhangi bir kardeşinin dul gelinle evlenebildiği görülmektedir. Bkz. Köse, *age*, s. 82.

çocuğunun olmaması gibi bir ön şartın olmadığıdır.⁸⁰ Bununla birlikte uygulama örnekleri, evlenilecek kişinin ölenin öz kardeşi olması kuralını kuvvetli bir ihtimal haline getiriyor. Bütün bu örneklerdeki birbirine zıt yaklaşımlar, farklı dönem ve coğrafyalarda bozkır halklar arasında icra edilen şekliyle uygulamanın kati ve homojen kurallara sahip olmadığına işaret etmektedir.

Dul kalan kadınlar sadece kayınbiraderleriyle mi evlenebilirdi? Diğerlerinden farklı olarak bu soru kaynaklarda net şekilde cevabını bulur. Bozkır gelenekleriyle ilgili bilgi veren birbirinden bağımsız birçok kaynaktan İslam öncesi Türklerde ve Moğollarda dul kadının kayınbiraderlerinden başka üvey evlatlarıyla da evlendirildiği söylenmektedir. Türkler her ne kadar Müslüman olduktan sonra bu uygulamayı terk etmişse de Moğollarda üvey anne ile levirat evlilik geleneği uzun müddet zamana direnmiştir. Uygulama örnekleri kayınbiraderin olmaması durumunda dul kadının yeğenlerden biriyle, onun da olmadığı hallerde akrabadan biriyle evlendirildiğini göstermektedir.⁸¹ Daha ilginç olanı, bu dul kadınların istisnai bazı durumlarda kayınpederleriyle evlendirilmiş olmasıdır.⁸²

Levirat evliliğin cinsellik boyutu ile ilgili bir şeyler söylemek gerekirse, yukarıda adı geçen 11. yüzyıla ait Çin belgesi bu konuda net ifadeler içermektedir. Buna göre Göktürkler arasında levirat evlilik “şeref, saygı ve asalet için yapılır, asla cinsellik düşünülmezdi” Belge bu şekilde son noktayı koysa da bu durumun, bu tür evliliklerden çocuk yapmaya engel olmadığı uygulama örneklerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul ve Çağrı'nın babaları Mikail öldükten sonra dul kalan anneleri, kayınbiraderi (Yusuf Yımal) ile evlendirilmiş bu evlilikten üvey kardeşleri İbrahim Yımal dünyaya gelmişti. Bununla birlikte çocuk edinme yaşı geçmiş kadınların da leviratif evliliğe tabii tutulması, çocuk yapma konusunun aslı bir kural olmadığını göstermektedir. Paradoks gibi görünen bu durum, leviratus uygulamasının her şeyden evvel aileyi bir arada tutma amaçlı yapıldığına, ama aynı zamanda şartlar el veriyorsa “neslin devamı ve sürekliliğinin” de hedeflendiğine işaret etmektedir.

Son olarak Türk/Moğol ulusları arasındaki uygulamalarına dair bilgi veren hiçbir ana kaynaktan bu evlilikler için müteveffanın ölümünden sonra özel bir bekleme süresinden bahsedilmiyor. Şayet katı bir kural halinde uygulanan bekleme süresi olsaydı özellikle Moğolları iyi gözlemleyen Batılı seyyahların kayıtlarına yansımaları gerekirdi.⁸³ Aynı şekilde levirat evliliklerde düğün, şenlik ya da toy gibi eğlence etkinliklerinin yapıldığına dair bir ayrıntı yoktur.⁸⁴ Bu durum, ölen kişinin acısının taze olmasından kaynaklanabileceği gibi bu tür evliliklerin daha ziyade koruma ve sahiplenme odaklı yapıldığına, sembolik yönünün cinsellik yönünden daha ağır bastığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Orta Çağ'ın bozkır karakterli devlet ve halkları nezdinde evlilik, bir yuva kurma ve bir arada yaşamak düşüncesinden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Bu dönemde evlilik, devletlerarası ilişkilerde siyasi çıkarları temin için etkili bir diplomatik hamle olarak kullanıldığı gibi aile, akraba ve kabileyi bir arada tutmak, miras konusunda bölünmeleri engellemek ya da soy asaletini sağlamak gibi farklı amaçları temin için gerçekleştirilmiştir. Bozkır geleneğinden beslenen Türk/Moğol devlet ve toplumlarında sıra dışı bir evlilik geleneği olarak uygulanan levirat evlilikler de yukarıda verilen çok sayıda örnekten anlaşılacağı üzere muhtelif amaçlara yönelik olarak hem devlet hem de toplum töresi olarak geç dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Aileden bir erkeğin ölümü üzerine dul kalan üvey anne ya da yengenin yine aynı aileden biriyle evlenmesi esasına dayanan bu gelenek, sadece bozkır kavimlere özgü olmayıp farklı zaman ve mekanlarda farklı toplumlar arasında geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bu çerçevede erken tarihi çağlardan itibaren Hititler, Babiller, Yahudiler, Türkler, Moğollar, Afrika ulusları gibi birbirinden tamamen bağımsız toplumlarda icra edilen levirat evlilikler öz olarak aynı mantık üzerine temellendirilmiştir.

Türk/Moğol ulusları arasında uygulanan levirat evlilikler zaman, mekân veya durumun getirdiği dönüşümle format açısından değişime tabi tutulabilmiştir. Mesela Türklerin İslamiyet'i kabulü, geleneğin İslam hukuku ekseninde güncellenmesini zorunlu kılmış, neticede bu hukuka aykırılık teşkil eden üvey anne ile evlenme geleneği terk edilirken kayınbiraderin yengesiyle evlen(diril)mesi usulü devam ettirilmiştir. Buna karşılık Moğol toplumlarının her iki şekliyle uygulamayı yaşattığı görülmektedir. Ayrıca göçebe ve fetihçi bir karaktere sahip bu ulusların, başta Anadolu olmak üzere gittikleri/ele geçirdikleri coğrafyalara geleneği taşıdıkları söylenebilir.

⁸⁰ Oysaki Yahudi toplumlarındaki uygulamalarda ölen kadının erkek çocuğunun olmaması şartı aranır. Bkz. Aydın, “Aile” *DİA*, II, s. 197; Kurt, *agm*, s. 250.

⁸¹ Krş. Taşağıl, *age*, I, s. 113; Alinge, *age*, s. 58.

⁸² Orta Çağ Türk/Moğol uluslarında buna dair bir örneğe rastlamadık. Ancak yakın dönemde Ege bölgesine ait bozlak adı verilen bir türküde böyle bir hikâye anlatılır. Buna göre askere giden oğlunun öldüğünü öğrenen baba, dul kalan gelinini kendisine nikahlar. Aktaran Köse, *agm*, s. 84.

⁸³ Nerin Köse'ye göre, yakın döneme ait örneklerde ilk defa kasidelerle ortaya çıkan bu tür evliliklerde bekleme süresi zorunluluğu, bir kural olmaktan ziyade anlatının derlendiği yörenin ahlak değerleriyle ilgili olup yerleşik kültürün eski adetlere tesirinin bir sonucudur. Köse, *agm*, s. 85.

⁸⁴ Kurtoğlu, *age*, s. 92.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

Her ne kadar Hitit kanunlarındaki açık ifadeler, çok eski zamanlardan beri bu evlilik tipinin Anadolu'da var olduğuna işaret etse de bu coğrafyaya yapılan Türk/Moğol göçlerinin levirat evliliklerin baskın bir gelenek halinde sürdürülmesine katkıda bulunduğu muhakkaktır. Bugün dahi Anadolu'da az sayıda örnekleri görülen levirat evlilik uygulaması, sıra dışı ve çoğu zaman irade dışı evlenme pratiği olarak halk hikayelerine, filmlere ve türkülere konu olmuştur.

KAYNAKÇA

- ALINGE, Curt, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, AÜHF Yayınları, Ankara 1967.
- AYDIN, Hasan *İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri. "Zeylû Tarih-i Dimaşk" Tercümesi (s. 142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.
- AYDIN, M. Akif, "Aile" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, ss. 196-200.
- BAĞLI, Mazhar-SEVER Aysan, "Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat", *Aile ve Toplum*, C. 2/9, (2005), ss. 9-23.
- BEZER ÖĞÜN, Gülay, "Ukayfîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 59-61.
- BİLECİK, Fahrünnisa, "Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, TDK Yayınları, Ankara 1995, ss. 234-240.
- BONDARÎ, *Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi* çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- CENGİZ, Tülin, *Hitit Çağı'nda Anadolu'da Anaerkil İzler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- DONUK, Abdülkadir, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler'de Aile", *Tarih Dergisi*, Sayı 33, (1982), ss. 147-168.
- D'OHSSON, A. Konstantin, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- EBERHARD, W. "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, (1942), ss. 125-191.
- ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- GÖKALP, Ziya *Türk Töresi*, Haz. İsmet Dizdaroğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- GÖMEÇ, S. Yağmur "Bir Hun Aksakalı: Chun-hang Yüeh", *VIII. Milletlerarsı Türkoloji Kongresi*, (30 Eylül-4 Ekim 2013), İstanbul 2014, ss. 475-481.
- GÖRDEGİR, Ercan, "İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XLIII, (2019), ss.1324-1340.
- GREGORY EBU'L FARAC (BARHABREUS), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Yayınları, İstanbul 1980.
- İBN BİBİ, *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İBN FAZLAN, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

- İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail, *El-Bidaye Ve'n Nihaye, (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. XII-XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994-1995.
- İBN TAGRİBERDÎ, *en-Nücumu'z Zahire, (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İBNÜ'L ESİR, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. VIII-XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L EZRAK, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991; *Mervaniler Kısmı* çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990.
- İBNÜ'L VERDÎ, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divan-ı Lügati't Türk Tercemesi*, C. I, III, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985-1986.
- KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- KÖSE, Nerin, "Eski Bir Evlenme Adeti ve Buna Bağlı Olarak Teşekkül Etmiş Halk Hikayeleri", *Eğitim Bilimleri Dergisi*, II/3, (1993), ss. 81-87.
- KURT, Ali Osman, "Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar" *Turkish Studies*, C. 11/17, (2016), ss. 245-266.
- KURTOĞLU, Yasemin, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- KÜTÜK, Ahmet, *Tuğrul ve Çağrı, (Saltanat ve Sadakat)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- MARCO POLO, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- MİRHAND, *Gazneliler Ravzatu's Safa [Mülûki Gazneviyye]* Terc. Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- MUHAMMED EL-HÜSEYNÎ EL-YEZDÎ, *Selçukluların Hikâyesi (el-Urâza f'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye)*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- MÜVERRİH VARDAN, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Terc. Hrant D. Andreasyan, Post Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- PLANO CARPİNİ, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- RADLOFF, Wilhelm, *Manas Destanı*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmi'ü't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)* çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipur Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- RICALDUS DE MONTE CRUCIS, *Doğu Seyahatnamesi, (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- ROTH, Martha T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1997.
- RUYSBROECKLİ WILLEM, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- SİBT İBNÜ'L CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- SİMBAT SPARTAPET, *Chronicle*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

SÜRYANİ MİHAİL, *Vekayiname*, çev. Hrant D. Andreasyan, (Basılmamış TTK Nüshası), 1944.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-türkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003.

The Holy Bible, An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Samuel Collingwood & Co., Oxford 1833.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987.

ÜNAL, Ali, "Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, (2016), ss. 229-259.

WEISBERG, Dvora E. *Levirate Marriage and The Family in Ancient Judaism*, University Press of New England, London 2009.

YÜKSEL, Musa Şamil, "Türk Kültüründe "Levirat" ve Timurlularda Uygulanışı", *Turkish Studies*, C. 5/3, (2010), ss. 2027-2058.